

Irk Ferenc professor emeritus

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kar

Közbiztonsági Tanszék

A kriminológia prioritásai ma – holnap

A társadalmi-gazdasági változások folyamata az utóbbi évtizedekben egyre gyorsul. Ez újra meg újra arra készíti a tudomány művelőit, hogy átgondolják a korábban megszokott ténykedéseiket és nézeteiket. S vizsgálják felül rutintevékenységeiket, válogassák ki közülük azokat, amelyeket fokozott ellenőrzés alá kell vonniuk abból a célból, hogy eldöntsék: melyek váltak az idő multával meghaladottá, s melyek azok, amelyek megőrizhetők.

Ahhoz, hogy a jelen körülmények között elvégzendő feladatainkat kellő mélységben áttekinthessük, röviden vissza kell pillantanunk a múltba. Ezért emlékezünk vissza, hogy mit vallott (vall még részben ma is) a kriminológia a társadalmi jelenségek és a bűnözés, a bűncselekmények összefüggéséről.

Az elmúlt évszázad második felében, eminensen abban a régióban, amelyikhez Magyarország is tartozik, általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy a mindenkor hatályos büntető törvénykönyv egésze, illetve annak egy-egy fejezete („címe”) határozza meg a kriminológiai kutatások határait. Az idősebbek még emlékezhetnek arra, hogy az ő elődeik nem győzték figyelmeztetni az érdeklődőket (így az egyetemi oktatásban résztvevőket) arra: amennyiben ettől a vezérelvtől eltávolodnának, kutatási területük parttalanná válna. Eközben a kriminológusok a társadalom és az egyén megismerésével összefüggésben számos új felfedezést tettek, azonban a fógódzók egy része mindmáig megmaradt. Ma is a tankönyvek és a kutatások jelentős része a Btk. egyes paragrafusaiiban rögzített elnevezéseket követi – még ha az utóbbi évtizedekben egyre bővülő „kapcsolt” ismeretekkel. Valójában nagyjából az ezredfordulóval egyidőben a modernizációt (modernitást), mint a világ változásának fő irányát meghaladó második modernizáció (modernitás) az a szemlélet- és gondolkodásmód, amelyik véglegesen felváltotta a korábit.¹ Kimondva vagy kimondatlanul a rizikótársadalom létének elismerése vezetett el ahhoz, hogy rákényszerüljünk egy újfajta gondolkodási és cselekvési mód lehetőségeinek, előfeltételeinek megismerésére, s a folytonosan és gyorsan változó világ kihívásaira adandó válaszok megfogalmazására és cselekvésekbe öntésére.

Az imént mondottak nem jelentik azt, hogy az eleink által felismert és rendszerbe foglalt összefüggéseket elavult kacatként ki kellene vetnünk. Ellenkezőleg! A

¹ Erről részletesen ld. Borbíró A.: Kriminálpolitika és bűnmegelőzés a késő modernitásban. Ph.D. disszertáció. Kézirat, 2011.

modernitás hosszú időszaka alatt megszerzett ismeretek, a korábban feltárt összefüggések – különösen a már említett huszadik század második felében megszerzett ismeretek – nélkül a következő generáció nem sokra menne akár a jelen kor kihívásainak felismerésében, akár az ezekre lehetséges adekvát válaszok kimunkálásában. Ezek közül különösen a következőkre látszik célszerűnek a figyelmet felhívni.

A bűnelkövetés racionális magatartás

Tudtommal Szabó András² deklarálta elsőként Magyarországon, hogy a bűnelkövető cselekvésekor racionális magatartást tanúsít, mert bizonyos szükségleteit elégíti ki, viselkedése problémáinak megoldására irányul. Igaz e megállapítás akár a tudatosan, akár a tudattalanul elkövetett tette. Egyik irányból lényegében ez a szemlélet járul hozzá a – magukat a korral haladónak képzelő, a múlt valamennyi (jó és rossz) hagyományát is elvető véleményformálók által a büntetőjogból kiirtandónak megjelölt – társadalmi veszélyesség meghatározásához.³ Másik irányból a társadalomtudomány – elsősorban külföldi – művelői szállították a muníciót. Előbb a Római Klubba tömörült tudósok, utóbb Ulrich Beck által bőségesen interpretált irányzat, illetve ennek képviselői világítottak rá arra, hogy mely szempontok azok, amelyek mentén „újra kell osztanunk a lapokat”, újból meg kell határoznunk, hogy melyek a második modernizáció idején megvalósuló tettek társadalmi veszélyességi nézőpontból való rangsorba állításának szempontjai. Hiszen arról van szó, hogy – képletes értelemben – olyan „cölöpöket” verünk le, amelyekhez hozzá tudjuk rögzíteni azokat a kritériumokat, amelyek segítségével előbb meghatározhatjuk a társadalmi veszélyesség tényét (meglétét), hiányát, majd – meglét esetén – annak súlyosságát, s ezek segítségével utóbb eldönthetjük, hogy melyek súrolják a legalitás-illegalitás határát, vagy éppenséggel melyek tekintendők illegálisaknak.

Itt rögtön utalnom célszerű arra, hogy a társadalmi veszélyesség – véleményem szerint – a bűnözés és a bűnelkövetés megértésének egyik fundamentuma, továbbá arra, hogy a társadalmi veszélyesség megléte, illetve ennek hiánya nem feltétlenül esik egybe a legalitás-illegalitás kategóriáival. Az előbbi a társadalomszociológia, az utóbbi a jogpolitika terrénumának része. Azon természetesen el lehet merengeni, hogy e fogalom a jogi alapvetésekre építkező büntetőjogi kódex szerves részét kell-e, hogy képezze. Azt viszont hiba volna tagadni, hogy ezen alapfogalom segédleme nélkül nem lehet eljutni a bűn geneziséhez. A bűnözés társadalmi produktum. Ezt

² Szabó A.: Igazságosan vagy okosan? Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

³ Erről korábban ld. részletesen a következő kritikai írásaimat, így: Irk F.: Társadalomra veszélyesség – rendszerváltáson innen és túl. In: Farkas Á. & Görgényi I. & Lévai M. (szerk.): Ünnepi tanulmányok II. Horváth Tibor 70. születésnapja tiszteletére. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997. 54-75. o. Legújabbban: Földesi Tamás tette le a voksot e fogalom további „életképessége” mellett. Ld. Földesi T.: Mi jár a bűnért a jogban? Belügyi Szemle 2011/9. szám 16-40. o. (17. és 21-23. o.)

az állítást megint csak Szabó Andrásról veszem át, bár korántsem csak ő hangsúlyozta az elmúlt évtizedekben honi és külföldi (keleti és nyugati!) szakmai fórumokon. Ami tény: az idézett logikai kapcsolat mára az evidencia-szintjére emelkedett. Akkor miért foglalkozunk mégis vele? Azért, mert a bűnt a bűncselekmények halmazától: a bűnözéstől az választja el, hogy míg az előbbi minősége változó lehet (tehát elkövetése pl. kis, közepes vagy nagy mértékben is veszélyt jelenthet a közösségre), addig az utóbbi minden esetben nagy mértékben (s itt a mérték-szó jelenthet akár minőséget, akár mennyiséget, akár mindkettőt) veszélyes a társadalomra. Ugyanakkor már ehelyütt hangsúlyozom: véleményem szerint a társadalmi veszélyesség, mint objektív entitás, és annak szubjektíválódása (megélése) között folytonos átalakulásban levő, változó összetételű és gyakran más prioritásokat felmutató társadalmi-gazdasági jelenségek a meghatározó jelentőségű tényezők.

Változások a társadalmi veszélyesség megítélésében.

A változások indukálói egyrészt a megfigyelő-beavatkozó ember szemszögéből nézve objektív tényezők, másrészt ezek megélése (szubjektíválódása). A bűnügyi tudományok művelő régtől tudják, hogy időről időre bizonyos cselekmények hol elszaporodnak, hol meggyérülnek. A bűnelkövetői kör összetétele is olykor átstrukturálódik. Különbőféle, jórészt környezeti feltételek hatására a bűn iránti érzékenység (pl. a félelem és a szorongás) szintűgy megerősödik, vagy elgyengül. Időről időre más-más tettek kerülnek az érzékenységi küszöb fölé, vagy szorulnak e küszöb alá. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi veszélyesség megítésében folyamatosan hangsúlyeltolódások keletkeznek.

Baj akkor következik be, ha a társadalomra ténylegesen nagy veszélyt jelentő és a veszélyesként megélt tettek között keletkezik nagy szakadék. Amennyiben a megítés szintje az objektíve mérhető mértéknél sokkal magasabb: az egyénben, közösségben szükségtelenül, irreálisan és veszélyesen megemelkedhet a frusztráció szintje. Fordított esetben viszont azzal a veszéllyel nézhetünk szembe, hogy az objektíve nagy veszélyt jelentő tettek (ide értve a mulasztásokat is) és ezek lehetséges következményei nem érik el azt a szintet (nevezhetnénk ezt akár észlelési vagy éberségi szintnek is), ami ahhoz szükséges, hogy a társadalmak és/vagy a közösségek, azok tagjai képesek legyenek a lehetséges vagy a tényleges kárkövetkezmények megfelelő kezelésére.⁴

⁴ Vö.: Barabás A. T.: Victimology, latency and other questions (The characteristics of victimisation in Hungary). In: Fenyvesi Cs. – Herke Cs. – Mészáros B. (Eds. 2006): Bizonyítékok – Tiszteletkötet Tremmel Flórián egyetemi tanár 65. születésnapjára. Pécs, 2006. 43-53. o.; Barabás A. T.: A victim survey. In: 20 years - report on the activities of the Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund in Hungary (CD-attachment). HAS-SYLFF Secretariat, Budapest, 2009.

A jelenlegi globalizált világban a rizikótársadalmakból összetevődő világformáció idejét éljük, ami a második modernizáció szerves velejárója. Ennek egyik lényegi jellemzője, hogy nagy tömegekben olyan tényezőkkel élünk együtt, amelyeknek káros következményei kiszámíthatatlanok, s ezért e következmények hatékony kezelése is kizárt. Még súlyosabb probléma, hogy az előzőekben a társadalmi veszélyesség tárgyalásakor már megemlített érzékenységi küszöböt e jelenségek egy része el sem éri, ezért a védekező beavatkozás, illetve a veszély-kezelés eleve kizárt.⁵

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy jelen világunk kihívásait, ezek lehetséges következményeit, valamint a kihívásokra adható (és adott) válaszok adekvátságát, illetve ezek következményeit, mintegy rendszerbe foglalva, röviden felvázoljam.

A kriminológus számára – általános szinten – a vizsgálódás objektumai a társadalmi zavaroknak, az ezek között felfedhető összefüggéseknek az okai. Tehát: miért következnek be ezek a zavarok? Különös szinten pedig arra keresi a választ, hogy a társadalmi beilleszkedésnek milyen tipikus zavarai vezethetők le az említett általános szinten megnyilvánuló zavarokból, s hogy ezek a zavarok miért következnek be. Az említett szinteken a tájékozódást több közvetítő szint segíti. Ilyen lehet például a társadalompolitikán belül a kockázatkezelés módja, vagy a büntető törvénykönyv szerkezete, a bűncselekményeknek és azok elkövetése esetén kilátásba helyezett büntetések mértéke, sőt az egész büntetőpolitika, annak változásai. A társadalomtudós számára ezeken a szinteken jön el „az igazság órája”, mert a társadalompolitikai prioritások, ezek változásai adnak számot arról, hogy a mindenkori hatalom miről beszél és miről nem, a különböző jelenségeket a társadalomkezelési folyamatban „hogyan árazza be”, azaz viszonylagosan milyen fontosságot tulajdonít a különféle veszély- vagy károkozásoknak, mennyire képes a populizmustól elrugaszkodni és távlatos célokat kitűzni, s e célok megvalósítása érdekében mit tesz (vagy nem tesz), és így tovább.

Fix cölöpökre van szükség

A társadalomra veszélyt jelentő, vagy a társadalomnak kárt okozó tettek végső fokon egyfajta értékorientáció szerint determináltak. A következőkben röviden azt tekintjük át, hogy a különböző értékeket milyen determináló tényezők (determinán-

⁵ Ld. erről részletesen a Római Klub jelentéseit, illetve Ulrich Beck több évtizedes munkásságának eklatáns ópuszait, így elsősorban: Peccei, A.: *Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról.* Gondolat, Budapest, 1984. (Eredeti megjelenés időpontja: 1981.) ; Beck, U. & Giddens, A. & Lash, S.: *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse.* Suhrkamp. 1996. Beck, U.: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság Századvég Kiadó, Budapest, 2003.; Beck, U.: *Weltrisikogesellschaft.* Suhrkamp. 2007.

sok) határozzák meg. Ugyanis ezeket a determinánsokat kell független változóknak tekintenünk, s az imént említett cölöpökhöz kikötnünk.

E sorban első helyen áll a kultúra és a gazdaság. („Óbeszédben” ezt a két fogalmat nevezték tudatnak és létnek, s a gazdaságfilozófia egyes prominens képviselői úgy vélték: a lét határozza meg a tudatot.) Ezúttal nem térek ki a két fogalom részletes kibontására. Csupán aktuális összefüggéseikről szólok röviden.

A kultúra és a gazdaság két irányban játszik determináló szerepet. Ezek egyike a bűnelkövetésben – mint már említettem – döntő fontossággal bíró szükségletek meghatározása, azok kielégítésének repertoárja. Az erősen értékfüggő, hogy – történelmi léptékekkel is mérve – térben és időben mely szükségletek milyen fontossággal bírnak, s hogy e szükségletek kielégítésének melyek az elfogadott (ezen belül: jogilag preferált, de legalábbis nem tiltott), és melyek a nem helyeselt, illetve kifejezetten meg nem engedett (esetleg jogilag is tilalmazott) formái.

A másik irány a társadalmi hasznosságról vagy károosságról a közvéleményben, réteg- és egyedi szinten kialakított vélemény. Ebben a véleményalkotásban – korlátozott mértékben – szerepet játszhatnak kvantitatív adatokkal alátámasztott (de legalábbis elvileg alátámasztható) információk, mégis a szubjektív (tradíció, benyomás) momentumok viszik a prímet. Ha nem így volna: a közvélemény-formálók nem folyamodnának a megszokotthoz hasonló gyakorisággal populista kijelentésekhez, üres lózungokhoz, amelyek tényszerű bizonyítékait az emberek többsége azért nem keresi, mert ezek a gyakran semmi konkrétumot nem tartalmazó állítások tökéletesen beleillenek az egyének kisebb vagy nagyobb köre által vallott nézetrendszerébe, ami így lényegében a hitvilág egyik megnyilvánulási formája. („Ha ő mondja, elhiszem, eszembe se jut kételkedni szavaiban.”)

A szükségletek halmaza egyik oldalról, a társadalmi hasznosságról (károsságról) alkotott hitvilág a másik oldalról determinálja a társadalmi veszélyesség megélését. Ez utóbbi bizonyos esetekben normákban ölt testet, amelyek egy része már – a közhatalmat gyakorló intézmény formális megerősítése által – rögzül jogi (büntetőjogi) normákban.

A társadalmi veszélyesség objektív és szubjektív fogalma a régmúltban sem esett mindig egybe, manapság pedig, a második modernizáció hatására egyre gyakrabban és mind nagyobb szakadék tátong a kettő között. A közvélemény elsősorban a tradíciókra támaszkodva a múltba tekint, s onnan veszi a mintákat. Mivel a politikusok gyakran (sőt: többnyire) prioritást engednek a közigénynek, ezért nem ritkán elmulasztják figyelembe venni a közvélemény által nem észlelt, – ám a tudomány jeles képviselői által bizonyított – olyan tényeket, amelyek a jövő alakulása szempontjából meghatározó fontosságúak. A rizikótársadalom speciális jellemzőinek kimunkálását magas színvonalon, bizonyítékokkal alátámasztottan számos tudós, tudományos műhely végezte és végzi. Az általuk felmutatott determinisztikus összefüggé-

sek elfogadása azonban – jórészt az imént említett okokra visszavezethetően – késsik. Ennek a belátható időn belül súlyos következményei lesznek.

Szenáriók és funkció-zavarok

A történelmi léptékben mérve rendkívül gyors tempóban többpólusúvá vált világ részben ismert, részben azonban korábban nem ismert kihívások elé állította és állítja az embert. Régi szükségletek kielégítésének igénye keveredik új, korábban ismeretlenekkel. S amíg a megszokott, bizonyos mértékig rutinszerűvé vált, mélyen rögzült szükségletek kielégítési módjainak következményei többnyire ismertek, és (még több lehetséges kimenetel esetén is) előre láthatóak, addig az új szükségletek kielégítésének részben a módja, részben a kimenetele (sőt gyakran mindkettő) ismeretlen. Ez jelenti a korábban szokatlan kockázatok önkéntes vagy kényszerű vállalását, s – számos egyéb, itt nem tárgyalt sajátosság mellett – ez alapozza meg a rizikótársadalom másságát minden korábbi társadalmi-gazdasági formációhoz képest.

Jelen világunkban a társadalmi változásoknak (némi leegyszerűsítéssel) kétféle szenáriója fogalmazható meg. Az első egy inkább optimista, a második egy inkább pesszimista jövőképet ad az elkövetkező időszakban bekövetkező lehetséges változások iránt érdeklődőnek. Az optimista szenárió szerint továbbra is létezik fenntartható fejlődés, méghozzá a világ valamennyi régiója számára. Ez ugyan „visszalépés” a korábbi jövőképpel szemben, amelyik még azt képzelte, hogy a fenntartható növekedés nem korlátlan, mint azt sokan korábban vélték, ám bizonyos határon belül továbbra is lehetséges. A növekedés kifejezést felváltó fejlődés egyértelműen jelzi, hogy a mennyiség prioritása helyébe a minőség elsőbbsége lépett. Néhány évtizede még részint a Római Klub mint intézmény⁶, részint annak legismertebb képviselői erről számoltak be⁷, s később saját prognózisuk kontrollját is elvégezték.⁸ A pesszimista szenárió képviselői úgy vélik, hogy a fejlődés eljutott arra a szintre, ahonnan nem képes tovább lépni. Más szavakkal: a fejlődés immár fenntarthatatlan. Több mint figyelemre méltó, hogy a fenntartható fejlődés egyik, korábban feltétlen híve, a Római Klub alapító atyái közé tartozó Dennis Meadows – a régebben prognosztizált és a később bekövetkezett változások elemzése folytán – kénytelen volt saját és munkatársai eddigi elméletét felülvizsgálni. Ennek eredményeként azt a következtetést vont le, hogy a világ, téziseik megfogalmazása óta,

⁶ Peccei, A.: Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról. Gondolat. Budapest, 1984.

⁷ Meadows, D. H. & Meadows, D. L. & Randers, J. & Behrens, W. W.: The Limits To Growth. A Report to The Club of Rome. Universe, 1972.

⁸ Meadows D. H. & Randers J. & Meadows D. L. (szerk.): A növekedés határai 30 év múltán. Kosuth Kiadó. Budapest, 2005.

eljutott abba az állapotba, ahol a fejlődés fenntarthatósága már nem lehetséges alternatíva.⁹ Az optimista szemlélet győzelme a mai, kozmopolita világ sikertörténete lehetett volna, a dolgok jelen állása szerint azonban „ez a vonat véglegesen elment”, ami azt is jelenti, hogy bár a földkerekség – minden ellentmondásossága ellenére – a valóság kényszerei szorításában továbbra is kozmopolita marad, azonban a jelek arra utalnak, hogy a sikertörténet helyett kudarcok sorozata előtt állunk, amiből jelenleg semmiféle kívánatos kiút nem kínálkozik.

A fenntarthatatlan fejlődés és „néhány” megold(hat)atlan rendészeti feladat

Egyelőre az látszik nyilvánvalónak, hogy a fenntarthatatlan fejlődés, mint tendencia „csak” a gazdaság területére vonatkoztatható. Amennyiben azonban igaz az a közgazdasági összefüggés, amit néhány évtizeddel ezelőtt úgy tanultunk, hogy a lét határozza meg a tudatot (márpedig szerintem igaz), akkor az is egyértelmű fejleménynek látszik, hogy a gazdasági fejlődés lelassulása, leállása az élet más területén is keményen érezteti hatását.

A „fejlődés fenntarthatatlansága” fogalom ma még nyilvánosan viszonylag ritkán hangzik el, és akkor is inkább csak szóbeszéd formájában ölt testet. Beszélnek (beszélünk) a környezetszennyezés, a klímaváltozás, a vízhiány és több más kedvezőtlen tényező, jelenség lehetséges fejleményeiről. Közben említés sem történik arról, hogy a világ jelentős részén ez az időszak már beköszöntött, s hogy ennek olyan kihatásai vannak már ma is, mint a különböző kultúrák harcában felszínre kerülő gazdagság-szegénység ellentéte, az ún. harmadik világban folyó háborúk, éhínség, ettől egyáltalán nem függetlenül a terrorizmus és a népvándorlás, a menekültkérdés láthatóan egyre kezelhetlenebb állapota – s a sor még folytatható. Egy ideig (de mind kevésbé) sikeresen lehet határ- és idegenrendészeti eszközökkel és módszerekkel kordában tartani ezeket a komplikációkat, de a mennyiség növekedése olyan minőségbeli változásokat involvál, amelyek rövid időn belül megoldhatatlan feladatok elé állítja mind a határ-, mind a belső ország(régió) rendvédelmi szerveit, olyan újabb szociális bajok halmazát generálja, amelyek hatásai és következményei ma még jórészt ismeretlenek. A problémakör eszkalálódását más időszerű fejlemények is gyorsítják, amelyek között kiemelést igényel a globalizáció, valamint (az előbbi-től nem függetlenül) a határok átjárhatóságának, mint egyébként a nemzetközi kapcsolatok kedvező fejleményének a kiteljesedése.

⁹ Ld. erről Hargitai Miklós: Meadows: Nem hiszek a fenntartható fejlődésben. Népszabadság 2011. szeptember 15. 16. o. A szerző által készített interjú talán legfontosabb gondolata az, hogy Meadows szerint a kiút „a jó minőségű hozzáférhető információk biztosítása, a döntések átláthatóvá tétele lenne, de ezt pont azok akadályozzák, akiknek hatalmukban állna a változás”. Miért? Mert „a fejlődés alatt ma az életszínvonal és a termelés szakadatlan növekedését értik, és ehhez egyszerűen nincsenek források”.

Nem kétséges, hogy a világ működésének súlyos funkció-zavarával állunk szemben, s ennek következménye mind az a tény, hogy a világ fejlődésében megakadt, mind az, hogy a fennálló funkciózavar egyre újabbakat generál. A világ kihívásaira az államok és polgárai egyre kevésbé képesek a rutinválaszoktól eltérő, a kihívásoknak megfelelő, adekvát válaszokat adni. Divatos kifejezéssel élve „maszatolás”, amit a kormányok, a mögöttük álló pártok, érdekcsoportok adnak az egyre bonyolultabb összefüggésekre. Valójában nem látunk mást, mint egyfajta rövidlátó törekvést arra, hogy rövidtávon sikerüljön a problémákat elodázva, a tényleges megoldásokat megkerülve „talpon maradni”, megúszeni a nagyobb bajokat. A hatalom (amiből sokfajta adódik, kezdve a kormányzatitól a vallásin át a gazdasági, vagy a kulturális hatalomig) képviselői igyekeznek nem tudomást venni a tudomány számukra olykor kellemetlen téziseiről. Ezért a hatalmi beállítódásért közép- és hosszú távon valamennyien súlyos árat fizetünk.¹⁰

Rizikótársadalom és értékhierarchia

Rövid történelmi visszapillantásként talán elegendő csupán utalni arra, hogy vannak olyan értékek, amelyek „kortalanok”, azaz többé-kevésbé valamennyi, a mai civilizáció előfutárának tekinthető társadalmi formációban is stabilan léteztek, s vannak olyanok, amelyek civilizáció-függőnek tekinthetők, azaz a múlt egyes konkrétan megnevezhető társadalmi berendezkedésének voltak a sajátjai.

Jelen körülményeink között az figyelhető meg, hogy noha a társadalmak berendezkedése (különösen látványosan az ún. első világban¹¹) az elsőtől a második modernitásba¹² megy át, s az osztálytársadalom fundamentumán (egyesek szerint a romjain) a rizikótársadalom építménye teljesedik ki, mégis az értékrendszerekben mindeközéig elmaradtak e változó társadalmi formációk eredményes működéséhez elengedhetetlen értékváltozások – ezek körén belül eminensen az értékhierarchiában megnyilvánuló átalakulási folyamatok. A kulturális hagyományokon alapuló s részben még premodern, részben már modern időszakot idéző értékrend annyira szilárdan rögzült, hogy a posztmodern időszak változásait képtelen tudomásul ven-

¹⁰ A megállapítást a történelem sokszorosan igazolja. Szabadjon ezúttal csak a római birodalom tündöklésére, majd – az akkor hatalmon levők szemszögéből tekintve – váratlan és gyors bukására, s e bukás ma már történelemkönyvekben olvasható legfőbb okaira utalnom.

¹¹ Az első világ jellegzetes értékeit mutatja be Oravecz Imre: *Az első világ pusztulása* című költeményében. Imígyen: „és elég az első világ színe: a sárga, / és elég az első világ ásványa: az arany, / és elég az első világ iránya: a nyugat, / és elég az első világ növénye: a négylevelű, / és elég az első világ állata: a kígyó.” <http://apoezisnadragrolalmodik.blogspot.com/2010/10/oravecz-imre-az-első-világ-pusztulasa.html>

¹² A fogalmakat ld. pl. Heller Ágnes: *Mi a modernitás?* <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/28-mi-a-modernit%C3%A1s?.html>

ni. Témánk szempontjából ennek kiemelkedő bizonyítéka, hogy a társadalom és (mások mellett a jogalkotó és jogalkalmazó) reprezentánsai a deviancia egész jelenését továbbra is a korábbról megőrzött formájában értelmezik. Mint régebben, a beilleszkedési problémák kezelése esetén ma is az exklúziót (kirekesztést) alkalmazzák az inklúzió (befogadás) helyett. Ebből egyenesen következik, hogy – a szakértőknek az első világban egybehangzónak tekinthető nézeteivel ellenében – a büntetést, a minél szigorúbb büntetést helyes és hatékony eszköznek tekintik.

Ilyen beállítódás mellett viszont aligha lehet elvárni, hogy az Új Világban – amire egyebek mellett a globalizáció és a mind szélesebb körben meghonosodó digitalizáció jellemző, s amikor (minden látszat ellenére) a nemzetállamok alkonyának és, a műszaki-technikai-technológiai fejlesztések által is generált, robbanás-szerű életmód- és életminőség változásának időszakát éljük, a társadalmak boldogulásáért felelős döntéshozók adekvát megoldásokra legyenek képesek.

Értékvédelem – korlátokkal

Érvényességüket tekintve, az értékeknek két nagy csoportját különböztethetjük meg: a lokálisakat és a globálisakat. Az előbbi kategóriába tartozók értelmezésével és érvényre juttatási lehetőségével ezúttal kevesebbet foglalkozunk, mert ezek többnyire megmaradnak a hagyományos keretek között. A globális értékek definiálása és széles körben, konszenzusos elfogadása annál bonyolultabb feladat, hiszen itt részint korábbi lokális értékek globalizálódásával éppúgy szembetaláljuk magunkat, mint globális értékek lokális szintű érvényre juttatásával (más szóval: globalizálódásával). Az azonos vagy hasonló kultúrkörbe tartozó régiókban mind az új értékek általános elfogadtatása, mind azok harmonizálása viszonylag(!) egyszerűbben megy végbe, mint a már eleve teljesen eltérő értékrendet magukénak vallók körében. Bár ez a megállapítás sem minden kétség nélküli, hiszen az előbbieken láthattuk, hogy (most az „első világot” némi túlzással homogén értékrendűnek tekintve) ezen a körön belül sem megy „vezényszóra” akár az új értékek lakossági és/vagy uralmi elfogadtatása, akár a tradicionális értékhierarchia megváltoztatása.

Az értékrendben és az érdekekben bekövetkező változások – mint erről máshelyütt már említést tettem – kölcsönösen és jelentősen befolyásolják egymást. Maga a kölcsönhatás a premodern és a modern világ keretei között megszokott dimenziókban viszonylag stabilan és kielégítően működött. Mindkettőre nagyfokú statikusság volt jellemző, ellentétben a posztmodern idősakkal, amikor is a dinamikus, (összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban is) gyors változásoknak vagyunk tanúi. Ehhez társul a tradicionálisan múltba tekintő jog, ezen belül különösen a büntetőjog, amelyik ezzel a dinamikus változással végképp képtelen szinkronba kerülni. Következmény: a rövidtávú hatásokat kiváltani kívánó pótcselekvések, továbbá a hosszú távon veszélyt vagy kárt okozó problémákra adandó válaszok kikerülése.

Mindezek végül oda vezetnek, hogy a társadalomra nagy veszélyt jelentő cselekmények teljes mértékben kikerülnek a büntetőjog hatóköréből.

Érdekes színfoltja lehet ennek a folyamatnak, amikor a fegyveres testületek (rendőrség, katasztrófavédelem, honvédség) olyan tettekkel és személyekkel szemben alkalmaz kényszerintézkedéseket, amelyek, illetve akiknek tettei esetében a későbbiek során nincs lehetősége arra, hogy adekvát (tettarányos) büntetőjogi válaszreakciók kieszközlésében is részt kapjon.

A társadalmi veszélyesség kriminológiai tartalma

A társadalmi veszélyesség tartalmi elemeit két részre oszthatjuk: egy mennyiségi és egy minőségi dimenzióra. Mindkettő megismerésére szükségünk van ahhoz, hogy a potenciális vagy tényleges kárkövetkezményt helyesen tudjuk értékelni. Ezek egyike – amelyik a tettel közvetlen oksági összefüggésbe hozható – általában részét képezi a tett megítélésének, a másik azonban nem. Ám a tett értékelésekor (legyen az bűncselekmény, szabálysértés vagy „csupán egyszerű” normasértés) az ítélet meghozatalakor a tett által okozott kárnak is csak a felismert mennyiségi tartományát hasonlítjuk össze az elvárható magatartás lehetséges kimenetelével. A fel nem ismert (többnyire a valószínűség szintjén levő, s esetleg csak a távoli jövőben realizálódó) kárral nem tudunk számolni. Pedig ennek a tartománynak mind a mennyisége, mind a minősége jelentősen meghaladhatja a felismert tartományt.

Még bonyolultabb a helyzet, ha a tettel közvetlen oksági összefüggésbe nem hozható, azaz a minőségi tartományba sorolt dimenziók súlyát próbáljuk megbecsülni. Ide sorolódik a korábbi események által kiváltott hatások közül mind a félelem, mind a szorongás. A premodern, a modern és a posztmodern társadalmi formációkat összehasonlítva – és ezúttal a rizikótársadalom jelen idejét előtérbe helyezve – megállapítható, hogy az egyes korszakok közötti különbségeket vizsgálva ezeken a területeken figyelhető meg leginkább az eltérés.

Ha ezt a tézist elfogadjuk, akkor önként adódik az a régről ismert feladat, miszerint célunk továbbra sem lehet más, mint korábban: az aktuális társadalmi-gazdasági körülmények előtérbe helyezésével megérteni a bűnözést. Ennek fontos eleme az ún. kiemelt bűncselekmények meghatározása és szerepük, illetve összefüggéseik feltárása a deviancia keretei között.

Előre kívánom bocsátani, hogy egy kriminológus rangsorolása nem feltétlenül esik egybe sem a közvélemény, sem a közt kiszorgálni hivatott politika aktuális preferencia-rendjével. Sőt azt is mondhatjuk, hogy – legalábbis részleteiben – a kettő általában nem esik egybe. S az a tény, hogy a politika (az aktuálisan regnáló kormányzat) nem fogadja el, nem teszi magáévá a tudomány álláspontját, egyrészt természetes, másrészt ésszerű következmény. Ugyanis a két fél logikai rendszere gyökeresen különböző, s más-más érdekek vezérlik. Legfeljebb a moralitás az, ami

– kedvező esetben – a felek azonos tartományán belül van, s ez segítheti közeledni az eltérő álláspontokat.

A bűnözés és a bűnözéstől való félelem kölcsönhatásait vizsgálva egyrészt azt tapasztaljuk, hogy a lakosságot többnyire a lokális, potenciálisan bármikor bekövetkező sérelem, kár előidézésére alkalmas tettek érdeklik, s hogy a hatalom, mint a közvélemény kiszolgálója, ezekre fókuszál. (Akkor is, ha felderítési mutató közelíti a 100%-ot, akkor is, ha nem éri el az 50-et.) Másrészt megfigyelhető, hogy a komplex, esetlegesen megvalósuló, időben és térben távoli veszélyek bekövetkezésének rémképét felfestő tettek akkor is kikerülnek kisebb mértékben a lakosság, nagyobb mértékben a hatalom figyelmének fókuszából, ha netán a büntetőjogi büntetés lehetősége biztosított. A negligálás vagy a háttérbe szorulás több oldalról is jól védhető. Ebben szerepet játszanak egyszerű kényelmi szempontok (pl. bizonyítási nehézség formájában), tudásbeli hiányosságok (pl. az atomenergia tárolásának problémái), a tudományon belül vitatott álláspontok ütközése (pl. épp az előbbi esetben), de talán leginkább az ok-okozati kapcsolatok fel nem ismerése vagy hibás értékelése. Szívesen foglalkoznak (mellesleg a kriminológusok közül is sokan) külön-külön a terrorizmussal, a gazdasági bűnözéssel, az illegális migrációval, a kábítószerrel való visszaélés különböző formáival, a számítógépes bűnözéssel vagy éppenséggel a határokon átnyúló bűnözéssel. Alig találni olyan monográfiát, tanulmányt, nemigen találkozni olyan konferenciával, amelyik a most felsorolt jelenségek interdependenciájának rendszerszintű elemzését tűzte volna ki célul. S akkor még szó sem esett a társadalmi életben bekövetkezett változásoknak az említett témakörökre gyakorolt hatásáról, vagy arról, hogy hol mi számít deviánsnak, bűnnek, mint ahogy arról sem, hogy a következő évtizedekben mely devianciák következményei becsülhetők össztársadalmilag (értsd: világméretű, ezen belül regionális keretek között) legsúlyosabbaknak.

Az előzőekből az a következtetés vonható le, hogy a kriminológián belül is paradigma-váltásra van szükség, méghozzá lehetőleg azonnal, s ennek egyik kulcsjellemzője, hogy egy-egy jelenség vizsgálata mellett/helyett a rendszerösszefüggéseknek, a társadalomra egyenként is káros vagy kárveszéllyel járó egyes jelenségek kölcsönös egymásra hatásának bemutatása kívánatos. Az egy-egy területen történő erőfeszítések ugyanis járhatnak látszólag kedvező eredménnyel, de egyúttal (az előbbi beavatkozás következményeképp) más területeken sokkal nagyobb károkat idézhetnek elő, mint amilyen haszonnal járhatnak a beavatkozás területén. Itt csak villanásszerűen utalok arra, hogy a kábítószer-üldözés eredményeinek bemutatása során nem szokás sem arról említést tenni, hogy ez a bűnüldözés önmagában mibe kerül, s hogy más káros szenvedélyek esetleg ugyanekkora befektetés árán vajon mekkora (esetleg lényegesen nagyobb?) hozadékkal kecsegtetnének. Mégkevésbé szól a fáma arról, hogy milyen más bűncselekmények, károkozások eredeztethetők a már említett bűnözési forma üldözésének „sikereiből”. Az említett esetben levon-

ható a rövid következtetés: a rendszer lyukas, az aktivitás pedig gyakran improduktív. Ennek az állapotnak a megváltoztatásához a kölcsönös összefüggések elemzésére (is) szükség van, a kriminológia pedig ki kell, hogy terjessze tevékenységét a relatív kutatásokra.

A társadalmi veszélyesség kezelésének jövője

Az imént felvázolt megközelítésben az állítások mellé egyre gyakrabban kerülnek nyitott vagy félig nyitott kérdések.

A megváltozott világhoz alkalmazkodni kívánó tudós két irányból közelítheti meg a jövőt. Az egyik egy tartalmi, a másik egy módszertani dimenzió.

Ami a tartalmi dimenziót illeti: a globalizáció és a lokalitás olykor egymást kiegészítő, olykor egymással szembe menő folyamatait szemlélve a következő három „főszereplő” megváltozó pozícióira mindenképp figyelmet kell fordítanunk. Ezek: a tett, a tettes és a sértett. Figyelembe kell vennünk, hogy a tett hol és mikor tekinthető bűnnek. Továbbá: hol és mikor tekinthető bűncselekménynek, s hol és mikor nem? Amikor és ahol a társadalmi veszélyesség foka eléri a bűn/bűncselekmény érzékenységi küszöbét, akkor ez milyen hatásokra vezethető vissza, s milyen feltételek erősítik, vagy erőtlénítik e hatásokat? Jól tudjuk, hogy a deviáns tettek megvalósítóinak nem elhanyagolható része ún. utazó bűnöző. A globalizált világban nem hagyható figyelmen kívül az a kevésbé elemzett kérdés, hogy az elkövetés megbízáói, megrendelői (büntetőjogias fogalmi kategorizálást követve: a felbujtók, esetleg a bűnsegédek is) milyen morális alapból kiindulva döntöttek az elkövetés mellett, milyen moralitás mentén kívánták, vagy csak egyszerűen vették tudomásul, számoltak a sérelemokozás célszemélyeivel? Ez a megközelítés teheti termékennyé a régiókban számos okból mindezigdeggé háttérbe szorult, a hatalom és a bűnözés közötti kapcsolatokkal foglalkozó kutatásokat.

Az adekvát módszertani megközelítés kialakításához újból végig kell gondolnunk a módszertan egyes részterületeit. Ismételten meg kell kérdeznünk magunktól (és a kriminológia társtudományainak művelőitől is), hogy mit mérünk, miért épp azt mérjük, s miért nem mást. Amit mérünk azt miért az adott módszerrel mérjük, van-e más módszer, s ha igen, miért nem azt használjuk? S mi van azokkal a területekkel, amiket nem mérünk, bár mérhetnénk? Miért nem mérünk? Csak nem azért nem, mert amit nem mérünk, az nincs is?

Az előzőekben szorgalmazott, kiemelt bűncselekmények vizsgálata előtt rögzíteni célszerű: ezek a bűncselekmények jellemzően összefüggenek egymással. Épp a különböző bűncselekmények összefüggéseinek eredményes kutatásához van szükség annak felfedéséhez, hogy melyik (vagy melyek) az ún. gyenge láncszem(ek), amely(ek) a többinél döntőbb hatással van(nak) a cselekmény megvalósítására, vagy elmaradására. Tekintettel arra, hogy akár a hatalmi, akár a közösségi devian-

ciakezelés lehetőségei végesek: erre, illetve ezekre a gyenge láncszem(ek)re kell koncentrálni.

Mindazonáltal tényként szögezhető le, hogy ezekről az összefüggésekről jelenleg még csak meglehetősen keveset tudunk. Főleg akkor igaz ezen állítás, ha a tudás részének tekintjük bizonyos hipotézisek verifikálását is. Amit bizton állíthatunk, hogy a prevenció jelenleg inkább összpontosít valamely társadalomra veszélyesnek vélelmezett tett megvalósításának megakadályozása érdekében az ingadozók féltelmére vagy meggyőzésére (azaz valami módon e kör befolyásolására), mint a morális és jogi konfliktusok közötti kapcsolatok tisztázására.

Ennek az igyekezetnek alapja az ún. tabu-szerep előtérbe helyezése. Tegyük nyomban hozzá: helyesen, hiszen a társadalom morális rendje összeroppanna, ha az emberek nem kapnának egyértelmű eligazítást arra vonatkozóan, hogy egyrészt a társadalom, másrészt a hatalom oldaláról megközelítve a kérdést, mely tettek tartoznak a támogatott, a túrt, és a tiltott kategóriába.

De mi történik akkor, ha valamely veszély kívül esik e dimenziókon? Erre ma-napság alapvetően két relációban kerülhet sor. Közülük az egyik, amikor új környezetben a régi értékek időtállósága kérdőjeleződik meg. Ebből adódik, a globalizáció keretei között, napjainkban számos helyen nagy vita, amit röviden a német „leitkultur” fogalom időtállósága (és korszerűsége/meghaladottsága) körül kibontakozó disputában kísérhetünk figyelemmel.¹³ A másik viszonylatban az előbb valamely kisebbség által elfogadott és esetleg szélesebb körben elterjeszteni kívánt új értékek körüli bizonytalansággal szembesülünk. Gyakran a társadalom és a (többszövekre a többséget kiszolgáltatni kívánó) hatalom először egyszerűen nem vesz tudomást a kisebbség tőle eltérő új értékeiről (többségi érdektelenség), vagy kifejezetten elutasítja azt (többségi negáció).

Felmerül a kérdés, hogy mitől függ egy társadalomban (a fent említett mindkét esetben) az érzékenységi küszöb átlépése. Mikor kerül egy közösség (és miért akkor) abba a helyzetbe, hogy úgy érzi: valamely kockázatos jelenség/esemény általánossá válhat, s ezért mindenkit (így engem is, mint a közösség tagját) veszélyeztethet? Mikor és milyen hatásokra alakul ki az az érzés, hogy van mitől félnem? (Hangsúlyozom: ezeket a kérdéseket nem az évszázadok-évezredek alatt rögzült jelenségekre, azok többé-kevésbé ismert összefüggéseire, hanem kifejezetten az új történésekre vonatkoztatom.)

Ezúttal csak példálódzó felsorolás keretében volt lehetőségem annak bemutatására, hogy a társadalomtudós egyre kevésbé képes határozott, bizonyítékokkal alátámasztott állításaival elvarázsolni a társadalom döntéshozóit. A kutató jövőbeli feladata új kérdések feltétele, a már elfogadott, akár közhely-számba menő állítások

¹³ Wikipedia, the free encyclopedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Leitkultur> (letöltés ideje: 2011.)

megkérdőjelezése, de legalábbis szerény kétkedés a megingathatatlanak látszó dogmákban, a priori elfogadott tézisekben.

Ez a szemlélet részben a fő kutatási irányok átstrukturálódását is eredményezheti, részben új területek megnyitására ad alkalmat. Ezek közül két kriminológiai áramlat tűnik úgy, hogy nemcsak nagy jövő előtt áll, de egyúttal hozzájárulhat ahhoz is, hogy a társadalmi jelenségek megértésének folyamatát elősegítse. Ezek egyike a béketeremtő, másika a kozmopolita kriminológiának elnevezett irányzat. Mindkettő figyelmének fókuszában a 20-21. század fordulóján kibontakozó új veszélyek megértése és értékhelyén való kezelése áll, s már csak ebből a szempontból is figyelemre méltó novumokkal szolgál.

A béketeremtő kriminológia legfőbb téziseinek összegezéséhez nyújt segítséget Fuller és Wozniak¹⁴, akik a következőkben összegezhető összefüggésekkel és javaslatokkal szolgálnak:

- Minél inkább teljesül valakinek a szükséglete, annál kevésbé kerül kapcsolatba a bűnelkövetéssel és a viktimizációval.
- Minél jelentősebb az elmozdulás a béketeremtő kriminológia irányába és eltávolodás a kriminológia főáramlatától / büntető igazságszolgáltatástól, annál kisebb a bűnelkövetés / viktimizáció.
- Minél nagyobb az ellenállás a társadalmi egyenlőtlenségekkel szemben, annál kisebb a bűnelkövetés és a viktimizáció.
- Minél inkább szexista, rasszista és humánnumellenes a gazdaság és a kormányzat, annál nagyobb a bűnözés és a viktimizáció.

Az előbbi „látomástól” nem áll messze a kozmopolita vízió. E nézet képviselői szerint¹⁵ a kriminológia nem távolodott el eléggé az egyéni logika bázisától, és nem volt képes mindezedig megalapozni a sokszínűség logikáját. A kriminológusok a másság garmadáját alkották meg, amelyek kívülrekednek az inklúzió határvonalán, az igazságosság és a jog uralmán; a mássághoz soroltak tömegeit tárják fel, amelyek részesei a kriminalizációnak, az igazságszolgáltatásnak és a biztonságknak. Természetesen sokkal látványosabb faji, etnikai és globalizációs következményekről eszmefuttatásokat folytatni, mert ezek végül is olyan más csoportokhoz vezetnek el, amelyek jellemvonásainak kihangsúlyozása végső soron megkülönbözteti őket a jog és az igazság követését jellemző „normális” csoportoktól.

¹⁴ Fuller, J. R., & Wozniak, J. F.: Peacemaking criminology: Past, present, and future. In: Cullen, F. T. & Wright, J. P. & Blevins, K. R. (szerk.): Taking stock: The status of criminological theory, advances in criminological theory. Transaction. 2006. 251–273. o. (270-271. o.) Idézi: Wozniak, J. F.: Poverty and Peacemaking Criminology: Beyond Mainstream Criminology. Critical Criminology 2008. 16:209–223. pp. (220. p.) E témáról bővebben ld. még: Korinek László: Kriminológia. I. kötet. Magyar Közlöny, Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010. 221-224. o..

¹⁵ Így: Hudson, B.: Difference, diversity and criminology: The cosmopolitan vision. Theoretical Criminology Vol. 12(3) 2008. 275–292. o. (288-289. o.)

A kozmopolita szemléletmód nem feltételezi, hogy a racionális szubjektumok közösségén belül megszokott ez a szemléletmód. Hiszen legtöbbször nem foglalkoznak az igazságosság elveinek a megértésével és ebből következően az igazság lényegét nem is képesek megérteni. A kozmopolitanizmus ugyanakkor feltételezi, hogy az emberek önmagukban és csoportjaikban sok szempontból különböznek egymástól, azonban tulajdonságaik között lennie kell elégséges átfedésnek ahhoz, hogy megértsék egymást, és képesek legyenek egymáshoz alkalmazkodni. Egy ilyen vízió szükséges a megértés elmélyítéséhez, ahhoz tehát, hogy vannak intézmények és konvenciók, amelyek válaszolni képesek a háborúskodás elhárítására, tiszteletben tartják az emberi jogokat, és segítséget nyújtanak a hatalomnélkülieknek azért, hogy a második modernitás globalizált világában is távol tarthassák magukat a globalizáció bűneitől és a hatalommal bírók megtorló, erőszakos stratégiáitól. A kozmopolita vízió egyaránt szükséges és gyümölcsöző a kriminológiai megértés és beavatkozás elősegítéséhez társadalmon belül és társadalmak között. A bűn általi sebezhetőség csökkentése, sokkal inkább a biztonságosabb társadalom elősegítésén és a mérsékelt büntetések figyelembe vételén, s az egyenlőtlenségek csökkentésén alapszik, nemkülönben az önmeghatározás lehetőségei érzetének a fokozásán, továbbá a világ sokszínűségének a szabadságán, mintsem a félelmen és az ellenségeskedéseken, amik olyan politikákat és attitűdöket váltanak ki, amelyek azt a látszatot keltik, hogy az állam nem képes szembeszállni a veszélyekkel és képtelen az offenzív cselekvésekre.